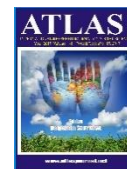

ATLAS INTERNATIONAL REFERRED JOURNAL ON SOCIAL SCIENCES

ISSN:2619-936X

Article Arrival Date: 22.09.2017

Published Date: 15.12.2017

2017 / December

Vol 3, Issue:6

Pp:92-96

Disciplines: Areas of Social Studies Sciences (Economics and Administration, Tourism and Tourism Management, History, Culture, Religion, Psychology, Sociology, Fine Arts, Engineering, Architecture, Language, Literature, Educational Sciences, Pedagogy & Other Disciplines in Social Sciences)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ГОМОГЕНДІ ОМОНИМДЕР: ДӘСТҮР МЕН ДҮНИЕТАНЫМ

HOMOGENEOUS HOMONYMS IN THE KAZAKH LANGUAGE: TRADITION AND WORLD OUTLOOK

Zharkynbike SULEIMENOVA

Prof.Dr. Kazakh State Women's Teacher Training University Kazakhstan

Akmaral KURMANALIEVA

KIMEP University, Dr. Kazakhstan

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақала қазақ тіліндегі сөз мағынасының дамуына әсер ететін факторларды қарастырады. Сөз мағынасы күрделі әрі өзінің даму заңдылығына ие құбылыс болса, даму заңдылығы халықтың өмірі мен дүниетанымымен тікелей байланысты екен. Сөз мағынасының даму барысын анықтауда этнологиялық, мифологиялық, лингвистикалық және фольклор зерттеулерінің берер көмегі зор.

Халықтың тілі – баға жетпес қазына, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан асыл мұра. Тілсіз халық, халықсыз тілдің өздігінше өмір сүруі мүмкін емес. Қазақ тіл білімінде этнолингвистика саласының өркендеуіне үлес қосқан ғалымдардың бірі-Ә. Қайдар: “Этнос пен оның тілін этнолингвистикалық тұрғысынан қарастыру деген сөз, оның сонау балаң кезінен есейгенге дейінгі барлық болмысы мен өміртіршілігін, дүние-таным мен мәдени, рухани байлығын ана тілімізде сақталған фактілер мен деректер негізінде зерттеп білу және оларды бүгінгі таңның игілігіне асыру болып табылады”-дейді.

Күнделікті өмірімізде қарым-қатынас құралы ретінде пайдаланып жүрген тіліміз көзге көрінбейтін сан алуан қасиеттерге бай құбылыс болып табылады. Өйткені, ол ең алдымен өзінің бойына халықтың дүниетанымы, психологиялық ерекшеліктері, мәдениеті секілді құндылықтарды сіңіруші әрі ұлттық сипатқа ие қазына. Өз ретінде, тілдің ұлттық сипаты дегеніміз белгілі бір этностың ішкі болмысын көрсететін ұлттың рухына да апаратын бірден бір жол. Тіліміз бізге қазақ халқының тарихын танытатын категория болуымен аса бағалы.

Мақала тілдің ұлттық нақыш- бояуын көрсетуші қасиетін көрсететін нақты тілдік деректерге- гомогенді омонимдердің пайда болуына әсер еткен мәдени, этнолингвистикалық уәждемелер жайында баяндайды.

Тірек сөздер: этнолингвистика, гомогенді омонимдер, тіл, сөз мағынасы, салт-дәстүр.

ABSTRACT

The article considers the factors influencing the development of meaning in the Kazakh language. The meaning of the word is complex and it is a phenomenon of its development, whereas the laws of development are directly related to the life and the world of the people. Ethnological, mythological, linguistic and folklore studies are of great help in determining the meaning of the word.

The people's language is an invaluable treasure, a heritage inherited from generation to generation. One of the scientists who contributed to the development of ethno linguistics in Kazakh linguistics - "The ethno-linguistic view of ethnos and its language is to examine all the realities and life-styles, world-cognitive, cultural and spiritual wealth of the child from the time of childhood to the facts and data stored on our native language and to benefit them today is". The language we use as a means of communication in everyday life is a rich phenomenon

that is invisible to us. First of all, it is primarily a treasure that has national values and values, such as world-wide, psychological features, culture. As such, the national character of the language is the only way to the spirit of the nation, which reflects the inner self of an ethnos.

The article describes the cultural, ethnolinguistic motives that have influenced the appearance of homogeneous homonyms - specific linguistic data that reflects the language's tintedness.

Key Words: ethnolinguistic homogenous speech, language and meaning of the word, tradition.

Халықтың тілі – баға жетпес қазына, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан асыл мұра. Тілсіз халық, халықсыз тілдің өздігінше өмір сүруі мүмкін емес. Тіл жайында Шыңғыс Айтматов: “Тіл халықтың автопортреті. Әр тіл бүкіл адамзат қазынасының ортақ палитрасындағы өз өрнегімен қымбат”-десе [1], ал ғалым М.Арын ұлттың тілі жайында: “Тіл –деген бүкіл бір халықтың жинаған рухани қазынасының жиынтығы, соның бәрін сақтайтын қоймасы сияқты”- дейді [2].

Күнделікті өмірімізде қарым-қатынас құралы ретінде пайдаланып жүрген тіліміз көзге көрінбейтін сан алуан қасиеттерге бай құбылыс болып табылады. Өйткені, ол ең алдымен өзінің бойына халықтың дүние-танымы, психологиялық ерекшеліктері, мәдениеті секілді құндылықтарды сіңіруші әрі ұлттық сипатқа ие қазына. Өз ретінде, тілдің ұлттық сипаты дегеніміз белгілі бір этностың ішкі болмысын көрсететін ұлттың рухына да апаратын бірден бір жол. Тілдің ұлттық рухты көрсететін қасиеті жөнінде В.Гумбольдтің: “Ұлттың өзіне ғана тән, іштей дамитын рухы бар. Сол рухтың ерекшелігін сыртқа шығарып, сақтап, ұрпақтан- ұрпаққа беруші күш- тіл”-деп айтып кеткені бар [3].

Демек, ұлттың мәдениетін, дүние-танымын, психологиялық ерекшеліктері мен салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы секілді ұлттық менталитетін көрсететіндігімен тілдің маңызы арта түседі. Сондықтан, өзіміздің тіліміз бізге қазақ халқының тарихын танытатын категория болуымен аса бағалы. Тілдің ұлттық нақыш- бояуын көрсетуші қасиетін зерттеген орыс ғалымы Ф. Буслаев осы бағытта: “Язык выражение не только мыслительности всего народа, но и всего быта и нравов, поверии страны и истории народа”, –дейді [4]. Міне, ұлтымыздың тарихымен, өмірімен біте қайнасып жатқан тілдік құбылыстардың бірі –бір текті гомогенді омонимдер.

Гомогенді омонимдер бізге халықтың дүние-танымы мен тұрмыс-тіршілігі туралы мағлұмат беріп, оның тарихын тануға мүмкіндік береді. Осы жерде Ф. Шиллердің “Тіл дегеніміз ұлттың айнасы сияқты, ұлтты сол айнадан өзін көріп тұрғандай” деген сөзі еске түседі. Тілдің бұл қасиеті, әсіресе, гомогенді омонимдердің туындау заңдылықтарын, олардың пайда болуына әсер берген экстралингвистикалық факторларды қамтығанда көзге ерекше түседі. Өйткені, тіліміздегі гомогенді омонимдердің көпшілігі сөздердің таза лексикалық (деннотативтік) мағына негізінде емес, қосымша (коннотативтік) мағынасы негізінде пайда болып, өз кезегінде ол әдетте салт- дәстүр, наным-сенім мен халықтың өмір-тіршілігінде жиналған тәжірибе негізінде жүзге асатын құбылыс. Сондықтан тіліміздегі гомогенді омонимдердің табиғатын толығымен танып білуде этнолингвистикалық

факторлардың қамтылуының маңызы өте зор. Себебі, бұлардың барлығы

бізге жаңадан туындаған мағынаны жан-жақты айқындап, оның кеңею шеңберін және мотивациялық негізін анықтауға едеуір септігін тигізетін үлес салмағы басым деректер болып табылады. Тілді зерттеудегі аталмыш әдіс әлбетте, қазіргі кезде Тіл білімінде өзінің қанатын кең жайған этнолингвистика саласына жүктелетіні сөзсіз. Осыған

байланысты О.Н.Трубачев омонимдерді “этнолингвистика категориясына” жатқызып, оның маңыздылығы жайында: “Перспектива извлечения этноисторической информации из изучения важна для всей науки, религии и культуры”-деп атап өтеді [5].

Қазақ тіл білімінде этнолингвистика саласының өркендеуіне үлес қосқан ғалымдардың бірі-Ә. Қайдар: “Этнос пен оның тілін этнолингвистикалық тұрғысынан қарастыру деген сөз, оның сонау балаң кезінен есейгенге дейінгі барлық болмысы мен өмір-тіршілігін, дүние-таным мен мәдени, рухани байлығын ана тілімізде сақталған фактілер мен деректер негізінде зерттеп білу және оларды бүгінгі таңның игілігіне асыру болып табылады”-десе [6], Е.Жанпейісов: “Этнолингвистика этноскоға қатысты культурологиялық, этнологиялық, мифологиялық, лингвистикалық және фольклор зерттеулері өзара байланыстыра, сабақтастыра қатар алып жүруді, үйлестіре жүргізуді талап етеді”-дейді [7]. Мәселен, көпшілікке мәлім “бұлақ” /Басы бастаулардан, қайнарлардан басталатын сай-жылғалармен ағатын кішігірім су/сөзінің “Құлақтың іші қабынып, іріңдеп, созылмалы түрде өтетін індет” жаңа мағынасы бар. Және ол мағынаның пайда болуына құлақ ауруымен ауырған адамды емдеу тәсілі әсер берген деген ойдамыз. Оның екінші мағынасының туындауына әсер еткен уәж. Уәжде жұрттың суды қастерлеп, оны қасиетті санауымен астарласып жатқан таным бар. Табиғаттағы мейлі, ол бұлақ. Көл өзен болсын суға айтылған: Сулы жер, нулы жер. Су анасы –бұлақ. Су дүниенің тасы Су ішкен құдығыңа түкірме, Судың сұрауы бар, т.б. тәрізді дала тұрғындарының тікелей борышына айналып айтылған сөз маржандары текке айтылмағанын білеміз. Қазақ халқы бұлақты ерекше қадір тұтқан. Бұлақтың тазалығын қадағалап, әрдайым оның айналасын кір-қоқыстан, шөп-шаламнан тазартып отыратын және егер біреу ластаған жағдайда, ол әрекетті “Жер-Анаға” жасалған қиянат деп ұғып, оның жазаланатындығына сенген. Сондықтан далада, жайлауда ойнап жүрген балаларға: “ Бұлақты лайлама не суды сабама, суға түкірме, суға зәр сындырма, суды сапырма” деп ескерту жасауды парыз санаған. Әйткенмен, бұл аталы сөзге құлақ аспаған балалар да табылатын. Оларды көбіне құлақтарының іріңдеп, дертке ұшырауынан танып, “Бұлақ ауруына шалдыққан ” дейтін. Сөзімізді бұлақ ауруы жайында елде сақталынған аңыздар да баяндайды. Ол аңыздардың бірінде дерттің шығу себебін: “Жын адамның миын ұрлау үшін шайтанды шыбын кейпінде құлағына кіргізеді де, соның салдарынан оның құлағы іріңдей бастайды” делінсе, ал келесі бірінде: “ Адамдардың, әдетте, кішкентай жасөспірімдердің бұлақтың айналасын ластап кетіп, су иесінің қаһарына ұшырауынан деп түсіндіреді”[8]. Құлақ ауырған адамды бұлақтың басына апарып, оның суымен құлағын үш рет шаятын. Қайнар басында мал сойылып, жеті нан таратылатын. Судың басына тиын-тебен тастап, “Бұлағыңды алып, құлағымды бер” деген сөздерден кейін үйлеріне қайтатын. Демек, ерте кезде құлақтың қабынып, оның іріңдеуін емдеуде ата-бабаларымыздың бұлақтың суын пайдалануы әбден ықтимал. Бағзы замандарда түркі, алтай, халықтарында науқас адамды бұлақ суымен емдегені мен қазіргі уақытта шипалы сулардың маңында орналасқан түрлі емхана, сауықтыру орындарының өзі дәлел Осындай фактордың әсер бергенін тіліміздегі Ауыздық I мен Ауыздық II омоним сыңарларының бір-бірімен ара-қатынасын айқындау барысында байқауымызға болады. Омонимдік қатар құраған сыңардың бірі – Ауыздық I “Тең екі бөлек темірден құрастырылып, арасында бекітілген бөлшек” болса, ал екінші сыңары “Адамның, малдың езуіне шыққан жара”. Екеуінің байланысы, бірінен-бірі туындауы , біздің ойымызша, ауыздықты (*ер тұрманның бөлшегі*) емдік қасиеті бар бұйымдардың қатарына жатқызып, оны ауызға шыққан жараны емдеу барысында кәдеге жаратуында жатса керек. Ертеде қазақ халқы жүген, желі, көген тәрізді заттарды бағалағандай, ауыздықты да көздерінің қарашығындай ұстаған. Жылқы-тұлпарды сатқанда шаңырақтан бақ-дәулет, ырыздық-береке кетіп қалады деген оймен ауыздығын алып қалатын. Ауыздығы жоқ жолаушы алыс сапарға,

жолға, сарбаздар ешбір жорыққа шықпайтын. Малға түскен ұрылардың өздері де көп жағдайда жылқының ауыздығын иесіне тастап кететін оқиғалар кездесетін. Ер-тұрман ішіндегі ауыздыққа үлкен мән бергенін бізге туыс халықтардың тұрмысында сақталған әдет-ғұрыптардан байқауымызға болады. Мәселен, бурят халқының үйлену рәсімінде күйеу бала міндетті түрде қалыңдығына аттың ауыздығын тарту етсе, ал бірқатар жерлерде қалыңдықтың босағасына садақ пен ауыздық ілінгеннен кейін ғана күйеу жігіттің үйге енуіне қақысы болатын [9].

Демек, кезінде аттың ауыздығы да қадір тұтатын бұйымдардың қатарында болып, малмен айналысқан адамдардың тарапынан ерекше бағаланған. Және де оны адамның езуіне шыққан жараны емдеуде қолданған. Еріннің екі жағына шыққан жараны ауыздық деп аталуы да осы себептен болса керек.

Сөз мағынасының дамуына әсер еткен дәстүрдің бірі “бауыр” сөзімен де байланысты. Адам мен жануардың ас қорыту, қан тарату қызметін атқаратын дене мүшесі-бауырмен қатысты этнографиялық деректер де осылай. Олар да бізге “Бірге қандас ағайындар, туыс адамдар” мағынасына ие “Бауырдың” туындау заңдылығын көрсете алатын фактілер болып табылады. Осыған байланысты түркі, моңғол және алтай халықтарының салт-дәстүріндегі тағам ретінде малдың бауырына байланысты неше түрлі

әдет-ғұрыптарды айта кетуге болады. Мәселен, ертедегі Хорезмде балаға зар болған адамдар ел ішінде “қасиетті” деп саналатын жерге барып, онда сойылған малдың жеті мүшесінің ішінен малдың бауырына көбірек мән берсе, ал алтайлықтар бауырдан шықты деген тіркеспен “іштен туылып шықты” ұғымын білдірген. Ғалым Г.П. Снесарев: “У народов Средней Азии

печень считается символом сосредоточия чувств как сердце у европейцев”- дейді [10]. Бауырға телінген сезім көрінісін қазақ халқының дәстүрінен де аңғаруымызға болады. Қазақ дәстүрінде бауыр құдаларға берілетін тағам. Құйрық пен бауыр құда-андалықты бекіте түсетін жақындықтың, мейірімділіктің рәмізі ретінде құдаласу рәсімінде кеңінен пайдалануда. Тілімізде бауырдың осы қасиетіне орай: бауыры езіліп, бауырына басты, бауыры бұру мен жағымсыз мәндегі: тас бауыр, қара бауыр, бауыры бүлк етпеді т.б. осы тәрізді тұрақты тіркестері қалыптасты десек болады. Туыстық қатынасты білдіретін Бауыр соматизмнен туындағанын бүгінгі медицина ғылымы да дәлелдей түседі. Мысалы Е.Керімбеков: “Адамға бүкіл күш-қуат бауырдан тарайды, ол жүрекке жақын орналасып, жаңа ұрпақтың өмірге келуіне маңызды қызмет атқарады” дейді [11].

Адамдардың өмір тәжірибесінде жете түсініп, ерекше қасиеттерін таныған дене мүшелерінің енді бірі-Өкпе. Метатеза құбылысына ұшыраған бұл сөздің түбірі өп болып “жүту, ішу” мағынасын білдіреді. Дене мүшесі- өкпенің тілімізде “Адамның біреуге ренжігенін, көңілі қайтқан сезімін, көңіл-күйін білдіретін” омоним мағынасы және бар. Біздің ойымызша, оның туындауы да адам ренжіп, ашуланған уақытта өкпенің өзгеріп, құбылып отыратын қасиеттерімен сабақтасып жатуында. Осы ретте ашуланған, ренжіген адамның өкпесі тарылып, дем алысы қиындайтынын көз алдымызға елестетсек жеткілікті. Дене мүшесі өкпеге тән бұл физиологиялық қасиеті тіліміздегі: Ала өкпе болды, өкпесі тарылды, қара өкпе болды тіркестерінен аңғаруымызға болады. Осы орайда Өкпе I мен Өкпе II байланысын аша түсетін мынадай этнолингвистикалық деректерге көңіл аудару қажет. Мысалы, “Жалмауыз кемпір” ертегісінде өкпе мифтік бейнеге қатысы “ызақор, ашуланшақ” мағынасын береді. Немесе түркі халықтарында үйге келген мейманды ренжітіп алмау мақсатында ешқашан тағам ретінде өкпе берілмейтін. Өкпеден жасалған тағамның берілмеуі

жайында Н.М.Ильминский: “Легкое, состоящее из рыхлой и мало питательной ткани никогда не могло идти в угощение гостям”-дейді [12]. Дене мүшесі өкпеге көбіне ұрыс, ашудың символы ретінде мән артылғандығы туралы таулы аймақтарда мекендейтін қырғыздардың үйлену рәсімі де көрсетеді. Бұл жоралғы бойынша “араздаушылық, ұрыс-керіс болмасын” деген ниет білдіріп, тілек айтып малдың өкпесімен қосылғалы жатқан жастардың арқаларын қағады. екен. Аталған этнографиялық дерек екі омоним сөздің байланысын көрсететін этнографиялық деректер.

Байқап отырғанымыздай, қазақ тіліндегі сөз мағынасының дамуы күрделі әрі өзінің даму заңдылығына ие құбылыс болса, даму заңдылығы халықтың өмірі мен дүниетанымымен тікелей байланысты екен. Сөз мағынасының даму барысын анықтауда этнологиялық, мифологиялық, лингвистикалық және фольклорлық зерттеулердің берер көмегі зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Айтматов Ш. Ақылдың кені. Алматы, 1971. - 256 б.
2. Арын М. Бес анық (Тәрбие туралы толғамдар), Алматы. Арыс, 1996. - 120 б.
3. Гумбольдт В. Фон. Избранные труды по языкознанию. М., 1984.
4. Буслаев Ф.И. О преподавании отечественного языка. Л., 1941, Учпедгиз, 1941,- 248 с.
5. Трубачев О.Н. О специфике семантической реконструкций в условиях отдаленности значения многозначных слов //Советская тюркология, 1988, № 1, с.20-27.
6. Қайдаров Ә.Т. Этнолингвистика //Ана тілі, 1994, 3 қаңтар.
7. Жанпейісов Е. Этнолингвистика //Ана тілі, 1994, 3 қаңтар.
8. Төлеубаев А.Т., Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX- XX в.), Алматы, 1991,- 214 с.
9. Арғынбаев Х., Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы. Ғылым, 1969.-170 б.
10. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма, Москва. 1969, 205 с.
11. Керімбаев Е. Атаулар сыры, Алматы, Қазақстан, 1984. - 119 бет.
12. Ильминский Н.П. Древний обычай распределения кусков мяса, сохранившиеся у киргизов //Известия Имп.АРХ.Общества 1861, т.11, ч.1, с.114-152.